

ENCICLOPEDIA DE FILOSOFIE POLITICĂ (1970 – PREZENT)

Această rubrică ilustrează un Program de cercetare fundamentală al Institutului nostru, intitulat Enciclopedia Operelor Fundamentale ale filosofiei politice actuale (1970 – prezent), desfășurat pe o perioadă de trei ani (2013-2015), sub coordonarea Acad. Gheorghe Vlăduțescu, CS I Dr. Ion Goian și CS II Dr. Cristian-Ion Popa. Acest proiect își propune prezentarea în succesiunea lor cronologică și evaluarea critică a principalelor lucrări fundamentale de filosofie politică apărute în lume în ultimele patru decenii. Am optat pentru denumirea de filosofie politică pentru a anunța în felul acesta interesul nostru preponderent pentru gândirea teoretică normativă, spre deosebire de teoria politică, care conține mai ales explicații, adesea parțiale, ale fenomenelor, proceselor și instituțiilor politice studiate. În cartografierea contribuțiilor filosofice fundamentale actuale vom ține seama, pe de o parte, de cele două mari orientări existente – analitică și continentală –, dar și de semnificația generalizărilor realizate pornind de la științele socio-umane principale: economia, istoria, dreptul, știința politică, sociologia etc. Dincolo de această diversitate disciplinară, există în filosofia politică actuală și diviziuni ideologice destul de accentuate. Prin lucrările fundamentale selectate, vom pune în lumină și vom analiza în mod critic aceste „concepții despre lume” care au un impact substanțial asupra vieții publice și politice actuale. (Coordonatorii)

O ALTĂ ÎNCERCARE CONTEMPORANĂ DE UTOPIE: UNIVERSALISMUL DUPĂ WALLERSTEIN

ION GOIAN*

Abstract. This paper presents one of the recent works published by the author of the well known bestseller Modern World System, Immanuel Wallerstein: European Universalism. The Rhetoric of Power. In this recent book, Wallerstein offers to the reader a critical point of view concerning the Western civilization in relation with others civilizations and cultures, since the discovery by Columbus of the New World. As Wallerstein argues in his book, the concepts of natural law, civilization, progress and development are, in fact, not universal, but rather political means useful for imposing a global hegemony of the West. The author concludes by advocating the necessity of a real universalism, transcending the clash of the contemporary political cultures.

Keywords: Immanuel Wallerstein, universalism, natural law, progress, civilization, Western World.

* CS I dr. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române, coordonator al Departamentului de Științe Politice al ISPRI.

Atacurile asupra *Turnurilor Gemene* (*Twin Towers*, ansamblul architectural binecunoscut din New York) din 11 septembrie 2001 au reprezentat (poate spre surprinderea unora, care au reținut în special aspectul senzational al evenimentului) într-adevăr un moment de cotitură în relațiile internaționale post-Războiul Rece, mai ales prin reacția cvasi-unanimă a Occidentului și prin reflecția pe care au provocat-o asupra limitelor libertății individului într-o societate aflată într-un război nedeclarat, dar efectiv, și (mai mult) un război de un tip oarecum nou, un război asimetric care se desfășoară după regulile unui gen de guerillă transcontinentală.

E drept că unii autori au anticipat, într-o anumită măsură, posibilitatea unei confruntări între civilizații (S. Huntington, de pildă), dar referințele implicate ale acestor lucrări păreau a fi, mai degrabă, scrieri de filosofie a istoriei ca aceea a lui Oswald Spengler *Untergang des Abendlandes* sau abordări teoretice de felul clasicului *A Study of History* al lui Arnold J. Toynbee.

Atacul din 11 septembrie 2001 a pus în lumină cu totul altfel de teme de reflecție. Una dintre primele încercări de a gândi evenimentele de la 11 septembrie într-un context filosofic este lucrarea intitulată *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, publicată în 2003 de Giovanna Borradori. Așa cum arată Alexandra de Hoop Scheffer, într-o recenzie a lucrării publicată pe internet, *Philosophy in a Time of Terror* este mărturia a doi filosofi care, pentru întâia dată, au hotărât să lase deoparte considerabilele diferențe intelectuale care îi despart pentru achema la formularea unui răspuns unitar față de [evenimentele din] 11 septembrie: într-un context în care multe presupozitii cu privire la politică au fost distruse odată cu atacurile de la 11 septembrie, ambii filosofi supun împreună reflecției fenomenul terorismului și arată cum gândirea politică, cu alte cuvinte gândirea în termenii conceptelor, a ceea ce acestea desemnează și exclud, poate contribui la înțelegerea originilor și a reacțiilor față de evenimente concrete, așa cum sunt acțiunile teroriste¹.

Prin urmare, reacția celor doi filosofi față de evenimentele din 11 septembrie (și, în fond, față de schimbările majore care au avut loc în lume în ultimele decenii) este încercarea de a formula conceptual problematica istoriei contemporane. De altfel, ediția în limba franceză a lucrării poartă titlul semnificativ *Le «concept» du 11 septembre*², titlu ales de Derrida „pentru a sublinia dificultatea de a gândi fenomenul 11 septembrie”³. În recenzie sa, Alexandra de Hoop Scheffer observă că cei doi filosofi interogați de Giovanna Borradori se situează în linia unei tradiții care include pe Immanuel Kant, Carl Schmitt și Hannah Arendt; ambii gânditori „își înțeleg responsabilitatea ca filosofi în termenii unei critici a

¹ Alexandra de Hoop Scheffer, *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, recenzie apărută în publicația online *Sens public*, www.sens-public.org/spip.php?article102&lang=fr

² *Le «concept» du 11 septembre. Dialogues à New York (octobre-décembre 2001)* Giovanna Borradori avec Jürgen Habermas and Jacques Derrida, Paris, Galilée, coll. «La philosophie en effet», 2004. O anterioară carte de interviuri a Giovannei Borradori, cu titlul *The American Philosopher ...* (University of Chicago Press, Chicago, 1994), conține interviuri (în spiritul cărții lui Emerson *The American Scholar*) cu teoreticieni importanți ai epocii actuale: Quine, Davidson, Putnam, Nozick, Danto, Rorty, Cavell, MacIntyre, Kuhn.

³ Alexandra de Hoop Scheffer, *loc. cit.*

modernității, în sensul Hannei Arendt, cu alte cuvinte ca evaluare a provocărilor puse în fața gândirii de istoria modernă a Europei”⁴.

Față de această reflecție cu caracter europo-centric, adică limitată la un câmp problematic care evocă, mereu și mereu, la infinit, aceleași teme care sunt specifice modernității europene (la Habermas filosofia *Luminilor*, experiența totalitară și Holocaustul; la Derrida colonialismul, limbajul ca limitare a libertății gândirii, necesitatea unei deconstrucții a discursului și a narativii fondatoare a civilizației contemporane), un suflu nou apare în cartea mai recentă a lui Immanuel Wallerstein *European Universalism. The Rhetoric of Power*⁵, care, într-un număr restrâns de pagini, aduce în discuție teme noi și o perspectivă originală (și neconvențională, ca în majoritatea lucrărilor publicate de acest autor) asupra aceiași problematici a epocii contemporane. Ceea ce autorul numește *universalismul european* (poate că ar fi mai corect să vorbim de *universalismul euro-atlantic*), adică ansamblul ideologic care motivează și legitimează hegemonia Statelor Unite și a aliaților lor în lumea de azi, nu e chiar o invenție recentă. Wallerstein rememorează în cartea sa o dispută teoretică esențială, aparținând secolului al XVI-lea, așa numita *Controversă de la Valladolid* din anul 1550. Este vorba despre dezbaterea care opune argumentele teologului și umanistului Juan Ginés de Sepúlveda și obiecțiile lui Bartolomé de las Casas cu privire la atitudinea față de civilizația aborigenă din America de Sud în perioada invaziei coloniale care a urmat descoperirii Americii de către Columb în 1492.

Controversa urmărea să facă lumină într-o chestiune disputată a vremii, urmând descoperirii Noului Continent de către Cristofor Columb în octombrie 1492, anume: cum trebuiau să fie tratați locuitorii acestei lumi recent descoperite, ca semeni cu aceleași drepturi ca și descoperitorii (europeni) sau ca ființe inferioare, cu un statut mai degradă sub-uman, urmând a fi în mod legitim supuse și înrobite de către cuceritori? În fața unui juriu de învățăți, convocați de Universitatea (faimoasă) de la Valladolid la solicitarea împăratului Carol Quintul, prima teză era apărată de umanistul Bartolomé de las Casas, cealaltă de către Sepúlveda. Las Casas denunțase deja în scrisurile sale regimul de exterminare la care colonizatorii spanioli îi supuseseră pe indigenii Noului Continent, lucruri pe care el însuși le constatase la fața locului. Dimpotrivă, Sepúlveda, fără a fi călătorit vreodată în America de Sud, susținea cu citate din Aristotel ideea inferiorității naturale a locuitorilor continentului nou-descoperit și, prin urmare, dreptul europenilor de a-i trata pe aceștia drept sclavi prin însăși condiția lor presupus inferioră, de ființe lipsite de civilizație (într-adevăr, *Politica* lui Aristotel face această distincție între sclavia prin inferioritate naturală și sclavia prin accident⁶, de pildă ca urmare a unui război).

Această controversă filosofico-teologică (care, de altfel, se va încheia nedcis, împăratul Carol Quintul înclinând, în cele din urmă, mai degradă spre poziția

⁴ Ibidem.

⁵ Immanuel Wallerstein *European Universalism. The Rhetoric of Power*, New Press, [New York], 2006. Cartea reia și dezvoltă substanța unor prelegeri susținute de autor în 2004 la St. John's College, University of British Columbia. În continuare voi cita din ediția în limba italiană: Immanuel Wallerstein, *La retorica del potere. Critica dell'universalismo europeo*, traduzione di Mauro Di Meglio, Roma, Fazi editore, 2007.

⁶ Aristotel, *Politica*, c. I, cap. V.

asa-numitei Școli de la Salamanca, expusă în epocă pe umanistul Francisco de Vitoria) este considerată de Wallerstein revelatoare pentru rădăcinile teoretice ale ideologiei contemporane a hegemoniei Occidentului în numele unei presu-puse, dar niciodată demonstate, universalități a culturii occidentale.

O primă parte a lucrării lui Wallerstein rememorează, pentru cititorul contemporan, numeroasele încălcări ale *Declaratiei Universale a Drepturilor Omului* (document care rezumă principiile care, în viziunea Occidentului, ar trebui să constituie esența relațiilor internaționale), de la adoptarea acesteia de către ONU în 1948 și până în zilele noastre. Aceste încălcări repetitive ale principiilor proclamate de ONU sunt, în fond, rezultatul unei abordări a relațiilor dintre state nu în termenii unor principii ideale, ci în aceia ai unei „perspective realiste“. Însă, aşa cum observă Wallerstein, „[d]in momentul în care cea mai mare parte a guvernelor și-a întemeiat propria politică pe o aşa-zisă perspectivă realistă asupra relațiilor internaționale, aproape niciuna dintre acțiunile întreprinse în acest cadru nu poate fi considerată ca reflectând această preocupare pentru drepturile omului, ci mai degrabă violarea declarației de către un guvern este cu regularitate invocată ca un instrument de propagandă al altui guvern împotriva primului“⁷.

Această observație pare a justifica, pentru Wallerstein, o anecdotă care se relatează despre Mahatma Gandhi și viziunea acestuia asupra civilizației occidentale. La întrebarea unui jurnalist: „Domnule Gandhi, ce părere aveți despre civilizatia occidentală?“, acesta ar fi răspuns, cu o subtilă ironie, că „ar fi o idee frumoasă“⁸.

Lăsând de o parte ceea ce se constituie, în cartea lui Wallerstein, într-o filipică împotriva duplicității politicii internaționale contemporane a Occidentului, care invocă drepturile omului mai degrabă ca preteze pentru impunerea dominației occidentale pe întreaga planetă, autorul încearcă să aducă și o contribuție constructivă la redefinirea unor valori umane universale. „Valorile universale globale nu sunt un dat: acestea sunt creația noastră“⁹, susține Wallerstein.

Autorul american se referă, în lucrarea sa, nu numai la relația dintre Occident și popoarele încă prea puțin (sau deloc) civilizate, aşa cum sunt clasificate în perioada modernă culurile indigene din cele două Americi, dar și la relația acestuiași Occident cu culturi mai vechi, având o istorie mai îndelungată și mai bogată decât însăși civilizația occidentală: China, India, alte civilizații ale Orientului față de care europenii au o atitudine ambiguă, între un complex de superioritate (mai ales după dezvoltarea industriei și tehnologiei moderne), dar și de inferioritate (în fața vechimii și a complexității culturilor orientale). Este așa-numitul *orientalism*, denunțat de E. Said¹⁰. Autorul palestinian are, de altfel, un precursor ilustru în persoana lui Montesquieu. *Scrisorile persane* (1721) ale clasicului francez ilustrează bine această perplexitate care se dezvoltă în zorii epocii moderne: „Monsieur est Persan? C'est une chose bien extraordinaire! Comment peut-on être Persan?“¹¹. Înm. Wallerstein comentează: „E o întrebare

⁷ Immanuel Wallerstein, *La retórica del poder. Crítica dell'universalismo europeo*, ed. cit., p. 19.

⁸ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 18.

⁹ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 19.

¹⁰ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books (New York), 1978.

¹¹ Montesquieu, *Lettres persanes*, Lettre XXX, Rica à Ibben.

celebră, care de atunci încoace a frământat lumea intelectuală europeană. Ceea ce e cu totul extraordinar în cartea lui Montesquieu este faptul că acesta nu oferă niciun răspuns la întrebarea pe care el însuși o pune¹².

În termenii lui Wallerstein (reluând schema conceptuală dezvoltată de acesta în *Sistemul mondial modern*), „cu toată ignoranța europeană în privința aşa-numitelor civilizații avansate ale Orientului, expansiunea economiei-lume capitaliste se dovedea inexorabilă. Sistemul-lume dominat de Europa s-a extins de la baza sa euro-americană incluzând o parte a lumii după alta, pentru a le încorpora în propria sa diviziune a muncii”¹³.

Lucrarea lui Wallerstein poate fi considerată o critică a falsului universalism, rezultat dintr-un proces de globalizare economică având ca rezultat secundar și o globalizare și uniformizare a valorilor culturale. Teza nu e cu totul nouă, deși Wallerstein a fost unul dintre autorii care au contribuit la popularizarea ei în mediile intelectuale contemporane.

Filosofie vorbind, se poate susține că dimensiunea economică a umanului nu este cel mai propice mediu pentru dezvoltarea unui universalism real, poate și pentru că economicul cultivă (ceea ce s-a spus și în filosofia greacă antică) nu cele mai nobile dintre virtuțile umane, ci mai degrabă pe acele care despart pe oameni și îi pun în conflict (cel puțin economia modernă stimulează, aşa cum s-a spus nu odată, individualismul, competiția acerbă, dusă uneori până la anihilarea adversarului, egoismul distructiv, disprețul față de tot ce nu este nemijlocit productiv și eficient, adică, în primul rând, disprețul față de valorile culturii umaniste și răsturnarea ierarhiei necesităților individuale și sociale). De aceea, orice universalism fundamentat pe această dimensiune economică este, în fond, un fals universalism, un *globalism amorf* care nu răspunde complexității conceputului filosofic de *umanitate*.

După 1945, susține Wallerstein, se impune ca „forma incontestabil cea mai solidă, și de necontestat”¹⁴ a universalismului european, ceea ce autorul numește *universalismul științific*, care afirmă „certitudinile științei, incarnate în premisele newtoniene privind linearitatea, determinismul și reversibilitatea timpului”¹⁵, având în centru conceptul de *progres* (și, în special, *progresul cunoașterii științifice*), în care autorul vede o adeverată „revoluție epistemologică”¹⁶. În ultimă instanță, va avea loc „o expansiune într-adevăr extraordinară în termenii tehnologiei și ai bogăției, dar cu prețul unei polarizări mereu crescând ale sistemului-lume, între un strat superior constituit din 20% din populație și un strat inferior, constituit din 80% – o polarizare economică, politică, socială și culturală”¹⁷.

În acești termeni, Immanuel Wallerstein încearcă să descrie, în cartea sa, „în ce fel, în sistemul-lume modern, realitățile puterii au dat formă, în cursul ulti-

¹² Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 43.

¹³ *Idem*. Conceptele de *economie-lume* (*world-economy*) și *sistem-lume* (*world-system*) sunt dezvoltate de Wallerstein în lucrarea sa cea mai cunoscută, *The Modern World-System*, vol. I-III, 1974-1989 (pentru primele două volume, v. și traducerea în limba română: Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, București, Editura Meridiane, 1992-1993).

¹⁴ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 66

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 67.

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 70.

milor cinci sute de ani, unei serii de concepte cu rol de a legitima [o anume dominatie], care au permis celui care detineea puterea sa o păstreze¹⁸. În special, susține Wallerstein, Revoluția Franceză „a condus la o legitimare generală a două concepte [...]: normalitatea schimbării sociopolitice și suveranitatea «poporului»¹⁹.

După ceea ce, în opinia lui Immanuel Wallerstein, a fost „revoluția mondială din anul 1968”²⁰, „toți cei trei pilăstri ai structurilor cunoașterii aparținând sistemului-lume modern au început să-și piardă din soliditate, dând naștere unei crize instituționale, paralelă cu criza structurală a sistemului-lume, dar și parte a acesteia”²¹. Universitățile și-au pierdut în bună măsură caracterul elitar și s-au „liceizat”, cu un termen inventat de Wallerstein, adică au devenit instituții ale unei educații de masă. În plus, ele au trebuit, din cauza problemelor financiare, să intre pe piața serviciilor, „vânzându-și serviciile firmelor private și guvernelor și transformând rezultatele cercetării științifice efectuate de savanți în brevete care să poată fi exploataate (dacă nu în mod direct, cel puțin sub forma cesiunii de licențe). Dar, pe măsură ce universitățile au urmat această cale, profesorii [cu vocație pentru știință] au început să se distanțeze de acestea sau, uneori, au părăsit chiar universitățile”²².

Din aceste motive, Wallerstein este de părere că un autentic universalism va însemna, totodată, o renaștere a vocației autentice a instituțiilor de educație și de cultură și, în fond, chiar o condiție a acesteia. De aceea, capitolul final al lucrării are ca titlu: *Puterea ideilor; ideile puterii: a oferi și a primi?*²³.

În rezumat, scrie Wallerstein, ultimii cincizeci de ani ai universalismului european [euroatlantic] s-au bazat pe următoarele trei idei: 1. dreptul blocului euroatlantic de a interveni, în numele unor valori proclamate ca fiind universale, împotriva „barbariei”; 2. delegitimarea oricărei alte civilizații prin sublinierea „particularismului” acesteia, după modelul *orientalismului*; 3. universalismul „științific” proclamat ca singura structură autentică a cunoașterii. Toate aceste idei au fost, scrie Wallerstein, impuse adesea prin uzul forței și prin alte metode de control; dar, cu toată această strivitoare hegemonie, nu s-a putut impune o dominație euroatlantică durabilă asupra restului lumii. Un anume grad de complicitate cu factorii locali a fost necesar; ceea ce a avut ca fundament un anume ascendent *moral* al Occidentului. „A dobândi acceptarea dreptului moral la domniație [al Occidentului] a fost elementul decisiv pentru a împărtăși legitimitatea puterii [cu o anumită parte dintre cei dominați]. Și, pentru aceasta, a fost necesar să se demonstreze că efectele pe termen lung ale domniației erau în folosul celor dominați, chiar dacă, pe termen scurt, ele păreau a fi negative pentru aceștia”²⁴. Evident, în cazul unei domniații prin forță (cazul cuceririi continentalului american în secolul al XVI-lea de către spanioli), acest lucru era dificil de susținut.

¹⁸ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 93.

¹⁹ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 83.

²⁰ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 84.

²¹ *Idem*.

²² Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 86.

²³ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 93-111.

²⁴ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 94.

Ideea mai nouă a dreptului de a interveni împotriva „barbariei“, atunci când aceasta ia forma încălcării drepturilor omului este, de aceea, mult mai eficientă în comparație cu justificarea lui Sepúlveda prin superioritatea civilizației creștine și inferioritatea „naturală“ a amerindienilor. La fel, argumentația în spiritul orientalismului a putut funcționa, până la un punct, pentru cei convinși de superioritatea tehnologiei occidentale față de „înțelepciunea contemplativă“ a Orientului. Își, în același fel, universalismul științific a putut da naștere iluziilor despre o civilizație occidentală fundamentată de meritocrație, în care competența științifică a indivizilor dă măsura ascensiunii lor sociale, iluzii care au putut dura un anume timp și care, susține Wallerstein, au creat o anume ideologie a superiorității oamenilor de știință față de cei priviți, cu un anume dispreț anti-intelectualist, ca „poeti“ sau „literati“. „Umanii puteau fi ignoranți, în special dacă aveau o atitudine critică [față de puterea dominantă], în virtutea caracterului ne-științific al analizelor lor“²⁵ (pentru a confirma justetea acestei observații a lui Wallerstein am putea da drept exemplu, de pildă, cazul lui Chomsky în cultura politică americană contemporană).

Evocând figura lui Leopold-Sédar Senghor, Imn. Wallerstein amintește, în acest ultim capitol al scrierii sale, apelul omului politic (și, totodată al poetului) african către umanitate de a se îndrepta către întâlnirea dintre a da și a primi (*au rendez-vous du donner et du recevoir*). Cu alte cuvinte, necesitatea de a înlocui un model de universalism, în care o civilizație oferă un model pe care celelalte sunt, direct sau indirect, forțate să îl primească, cu un alt model, care funcționează prin dialectica schimbului permanent al ideilor și valorilor între componentele umanității.

Un rol major în construirea acestui nou universalism revine, arată pe drept cuvânt, Imn. Wallerstein, *intelectualilor*. Aceștia vor trebui să abandoneze rolul lor de agenți ai dominației politico-culturale în favoarea unui rol de factori majori ai unui climat politic și de idei care să ofere prilejul acestei întâlniri a culturilor lumii.

În acest punct, cititorul poate vedea, poate mai clar decât în restul cărții, cât de aproape de utopie este viziunea lui Immanuel Wallerstein. Odată cu această constatare, cititorul poate repune în raft cartea lui Wallerstein, odată cu gândul că lumea contemporană are și ea (ca și alte epoci) nevoie de utopie ca să supraviețuiască.

²⁵ Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 103.